

JAN SLAVÍK

DĚJINY A PŘÍTOMNOST
(VÍRA V RAKOUSKO A VĚDA HISTORICKÁ)

Předmluva

Bez teorie předmětu
není historie předmětu.
ČERNÝŠEVSKIJ

Když se na počátku tohoto století vytýkalo českým dějepiscům, že nepiší velké práce syntetické, hájili se tím, že je třeba nejprve drobnými pracemi kritickými připravit spolehlivé stavivo. Tato odpověď vyvěrala z představy, že v „ověřených faktech“ je obsaženo vše, co historie k obrazu minulosti potřebuje. Vyznával jsem kdysi také tento naivní realismus. Že nemůže stačit, přesvědčil jsem se, když jsem po revolučním výbuchu v Rusku pojal plán napsat větší práci o dějinách osvobození selského stavu v Rusku, v nichž vidím hlavní klíč k pochopení ruské revoluce. V práci, z níž vyšel dosud jen sociologicko-historický úvod (*Základy carismu*, Kladno 1927), při každém kroku jsem se setkával se schématy, jež zřejmě jsou nesprávná. Přijímat tato nepravdivá schémata a přidělat k zastaralým knihám novou knihu staromódního střihu – může jen ten, kdo vydáváním knih sleduje jiné cíle než pokrok vědy.

Totéž se opakovalo, když jsem začal pracovat na knize o ruské revoluci. Metodický postup prikazoval nejprve – prostudovat dějiny velkých revolucí starších. K těmto velkým revolucím patří nesporně hnutí husitské. Zde však překvapila mne primitivní výzbroj, s kterou naši husitologové přistupují k pracím z období tak eminentně revolučního. Ernst Troeltsch v knize *Der Historismus und seine Probleme*, jež se v posledních letech u nás stala autoritou, zahajuje své výklady poukazem, jak silně do teorie dějin zasáhla světová válka a revoluce. Ukazuje, jak veliká kataklyzmata naší doby otrásla historickým myšlením. Jubilejní literatura o Žižkovi však prozradila, že tato plodná krize se historického chápání a nazírání českých historiků nedotkla. Na knihách našich husitologů není patrné, že jsou to práce psané po revoluci světové. Jsou psány, jako by revoluce nebylo bývalo. Znalost pramenů – to je našim historikům věc, kterou pokládají za jediné stavivo svých

historických obrazů. Věřím přímo pověrečně, že své vypravování založili na pramenech. Nevidí, co ze sebe do faktů, v pramenech zaznamenaných, vkládají. Jsou přesvědčeni, že tam nekládají nic a že tam nesmějí nic vkládat. Uznávají husitské hnutí za revoluci, ale nechtějí nic vědět o teoretickém zkoumání revoluce. Pokládají to za sociologické fantazie. Když jsem v diskusi o Pekařově knize *Žižka a jeho doba* zdůraznil znalost teorie revoluce jako podmínku pro husitologa nezbytnou, byl tento požadavek přijat jako absurdnost. A nebyl to profesor Pekař, s nímž jsem diskusi vedl, jenž se o mém požadavku, aby studium revoluce husitské bylo zmodernizováno, vyslovil nejpohrdlivěji. Ten primát ovšem musili mít ti, kdo zájmem o teoretické otázky historické vědy zůstali ještě dále než autor *Žižky*. Jsem přesvědčen, že ani tato knížka nevyruší je z představy, že k vědecké práci nepotřebují víc než potřebovali dosud. Ve skutečnosti je to stanovisko neudržitelné. Není dnes možno, aby knihy např. o revoluci z roku 1848 byly pouhou parafrází z archívu vybraných dokumentů. Není možno, aby se tvořivá práce dějepiscova obmezovala na látání materiálu, který se mu úředně nebo náhodně dostane do rukou. Pohříchu však naše vědecké měřítko kleslo na tuto míru. Stačí z pramenů přivést nová fakta a uvést je v souhlas s tezemi našich univerzitních autorit, a práce se označí za pokrok a zaplnění mezery. Rozhodl jsem se na to ukázat ve zvláštní studii *Dějiny a dějepyt*, kterou jsem už před dvěma lety slíbil, ale dosud nedokončil. Rozrůstá se mi totiž v kritiku prací předních českých historiků, přesněji řečeno, v analýzu jejich výběru z pramenů. Zatím diskuse o názoru na české dějiny vstoupila do nového stadia. Vznikl spor o takzvané Pekařovo memorandum císaři Karlovi, napsané v květnu 1917 pro případ, že by císař přijel do Prahy. Rozhodl jsem se tedy tu část vývodů z knížky *Dějiny a dějepyt*, jež se týká přímo prací Pekařových, vydat ve zvláštní brožuře, poněvadž umožňují chápat psychologii autora memoranda, a naopak zase obsah memoranda pomáhá chápat Pekařovy nynější práce historické. Je to tedy v podstatě doslov k mým brožurám *Nový názor na husitství a Pekař kontra Masaryk*.

I

Dvě cesty pokroku historické vědy

Před čtyřiceti lety Jaroslav Goll uveřejnil v *Athenaeu* (1888–1889) historicko-pedagogickou studii *Dějiny a dějepis*. Rozsahem nevelká práce obsahuje jednak výklad základních pravidel techniky historického řemesla, jednak úvahy o cílech a možnostech historického bádání. Od těch dob se mnoho změnilo. Byla prohloubena teorie jednotlivých věd, zejména jejich logi-

ka. O historické vědě to platí dvojnásobně. Teprve do posledního čtyřicetiletí spadají epochální změny v teorii historického poznání. Byl domyšlen Kant v oboru historické vědy. A přec, když roku 1928 Gollova stať vyšla znovu (v prvním svazku Gollových spisů sebraných), padla slova, že dosud nezastarala. Právem lze to říci pouze o té části, jež pojednává o technickém postupu historické práce. Gollovy úvahy však o podstatě historického bádání, zejména jeho formulace poměru empirické historie k filosofii dějin byly antikvovány velmi brzo. O filosofii dějin Goll praví: „Ještě nedávno oblíbená, nyní stojí v pozadí.“ Vpravdě však v té době (1889) již se připravuje nové období filosofie dějin, nikoli ovšem té naturalistické filosofie, jejímž nejvýraznějším reprezentantem byl Buckle.¹ Nad tou odborní historikové poměrně lehce zvítězili. Snadno ukázali, že historie nemůže hledat zákony jako chemie nebo biologie. Odmítli volání, aby historie se pokusila najít zákony lidského vývoje. Jedni tvrdili, že historie má dosud příliš málo pevně zjištěných fakt, aby z nich bylo možno vyvodit všeobecná pravidla, druzí prohlašovali, že to není vůbec možno, že úkolem historické vědy vždy bude pouze zjišťovat „historickou skutečnost“. Právě však v době, kdy Goll u nás zdůraznil starý Rankův požadavek, že historii přísluší úkol zjišťovat, *jak to vlastně bylo*, teoretikové kulturních věd začali dokazovat, že empiričtí historikové nakládají se svou historickou skutečností neméně naturalisticky než ti, kdo se pokusili v dějinách hledat zákony obdobné zákonům věd přírodních. Upozornili, že se ani pojem *skutečnost* nesmí v historii a vědách kulturních vůbec chápat v duchu věd přírodních. Jinými slovy: realismus empirických historiků, domnívajících se, že jejich zjištěná fakta jsou částí skutečnosti, jež jako film proběhla na plátně času, je v zajetí neméně mylné představy, než byla představa Comtova nebo Buckleova. Tento naivní realismus byl obnažen hlubším rozbořením logických a noetických základů historické vědy. Filosofie dějin dostala jiné úkoly. Není to jen vědecká disciplína, jež chce proniknout dále než odborná věda, nýbrž chce ujasnit pojmy, symboly a schémata, jichž historik při práci užívá. Chce především historika *poučit* o podstatě látky, s kterou má co činit.

Goll se však v uvedené práci nespokojil konstatováním, že se filosofie dějin opouští, nýbrž vytkl její nepřipustný metodický postup. Goll uznal, že filosofie dějin byla částečně historii na prospěch, že ji varovala před povrchním pragmatizováním, jež při hledání kauzálního svazku se spokojuje jen příčinami nejbližšími nebo podněty nahodilými. Vadou však filosofie dějin podle Golla je, že předpokládá a hledá plán, podle kterého by dějiny souvisely, a určuje v něm každému zjevu historickému místo a úlohu, cenu pak jeho odhaduje podle toho, jak sloužil k uskutečnění onoho plánu. Plán však, který filosofie dějin v historii nalézala, nejednou se rozcházel se

skutečným průběhem dějin, jak jej vyšetřila věda historická. Ale před těmito nesouhlasnými zjevy filosofie dějin schválně prý zavřela oči, nebo je měnila. Měnila to, co měnit se naprosto nedá – minulost.² Goll ovšem nebyl sám, jenž v té době budil u svých žáků nedůvěru k staré filosofii dějin. Učebnice historické metody, jež přibližně v této době byly napsány (Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, Langlois-Seignobos, *Introduction aux études historiques*), svými výklady sváděly odborné historiky k mylné představě, že filosofie dějin stále myslí na laciné vyrábění historických zákonů podle manýry Buckleovy. Tato zastaralá představa měla neblahé následky. Odborní historici odvrátili se s nechutí, ba s pohrdáním od filosofie dějin, v níž spatřovali „filosofií lemovaný diletantismus“.³ Přihodilo se jim přitom, co se přiházívá vždy, ignoruje-li se některý obor vědní. Přehlédli, jak se filosofie dějin vyvíjela (ne v poslední řadě pod vlivem kritiky empirických historiků) na konci 19. a počátku 20. století. S filosofií dějin se událo něco podobného jako s řeckou filosofií. Ta začala odvážně řešit problémy kosmologické. Když si při tom popálila křídla, obrátila se tam, kde dnes každá věda má a musí začínat – k problémům noetickým, k otázkám, jaké člověk má prostředky poznávací, kam sahá možnost poznání. A teprve čtvrt století po Buckleovi analyzuje se pojem historické skutečnosti. To vedlo k revizi všech pojmů, jichž historik při své práci užívá. Ale právě proto, že se to dalo často pod firmou filosofie dějin, empiričtí historikové nevzali na vědomí veliké úspěchy, jichž se dosáhlo v teorii historického poznání. S filosofií dějin staromódně chápanou zavrhl to, v čem není nic fantastického, naopak, co tvoří základ vědeckosti každé disciplíny, to jest *noetiku a logiku historické vědy*.

Že je tomu v české historiografii tak, lze dokázat snadno. Nahlédnete-li např. do *Bibliografických rejstříků*, jež vydává naše nejpřednější historická revue – *Český časopis historický* – zjistíte, že teorií dějin se u nás nikdo ani soustavně ani příležitostně nezabýval. V rubrice Metodologie za celých třicet pět let, co *ČČH* vychází, není zaznamenán jediný český článek, jenž by se zabýval otázkou historického poznání. Ale i referáty o cizích knihách, věnovaných teorii historického poznání nebo teorii historického procesu, jsou tam zjevem víc než vzácným. Nenašel-li se zájem o teorii dějin v hlavním českém historickém orgánu, marně byste jej hledali v jiných našich časopisech, věnovaných historii. Sáhňeme k jiné statistice. Během posledních dvou let vyšly čtyři objemné sborníky prací historických (k šedesátce J. Bidla, V. Novotného, J. Pekaře, J. Šimáka). Obsahují na sto padesát prací, ale ani jediná z nich není věnována teoretickým otázkám vědy historické. Není to příznačné?

Naši dějepisci pracují s důslednou nechutí k otázkám teoretickým. Do-

mnívají se, že by opustili vědeckou půdu, kdyby se obrátili pro zdokonalení svých nástrojů k filosofii dějin. Vydávají nové prameny, zkoumají staré, revidují dosavadní tvrzení – a to je vše, v čem spatřují pokrok historického bádání. Nepociťuje se potřeba, aby si historik, chce-li být opravdu kritický, uvědomil, co se vlastně děje v jeho hlavě, když historickou práci tvoří. Vizte například naše nejrozsáhlejší syntetické dílo 20. století – Václava Novotného *České dějiny*. Je to ovoce ohromné píle a úctyhodné znalosti pramenů. Autor však je typem naivního realisty v historii. Teorie historického poznání nikdy ho netrápila. Svědčí o tom již předmluva a úvod, kde Novotný mluví o pracích svých předchůdců, píšících před Palackým (před Francouzskou revolucí a před Kantovou revolucí ve filosofii) a po Palackém. Bylo přímo povinností říci, v čem teorie historického poznání pokročila od dob Palackého. Novotný ohlásil, že jeho dějiny budou především (jako u Palackého) dějinami politickými. Bylo tedy třeba zaujmout stanovisko aspoň k pojmům stát a národ, vyložit, jaký vliv měly tyto historické objekty na tvoření schémat a kladení problémů. Nic takového v Novotného díle nenajdeme. Uvidíme ovšem níže, že je mnoho historiků, kteří se domnívají, že pojmy stát a národ, jak je například chápal před sto lety Ranke a u nás Palacký, jsou odedávna a na věčné časy nejvyššími organizacemi, jež byly a budou hlavním předmětem historického zkoumání. Nechtějí vědět o tom, že např. kult státu v historické vědě je produktem určité doby (že vznikl pod vlivem rozmachu absolutistických útvarů novověkých), nechtějí také vzít na vědomí, že nejnovější fáze historické vědy se vyvíjí přímo pod vlivem sociologických kategorií, které pojmy stát a národ přerůstají (společnost, lidstvo). Také v jiné rozsáhlé práci Novotného, *Janu Husovi*, není stopy po tom, že by autor cítil potřebu z hlediska myšlenkového vývoje osvětlit pojetí osoby Husovy a jeho významu. Po té stránce kniha říká méně než dílo Palackého. Mohu ukázat ještě na nejnovější výmluvné svědectví o naprostém vydědění filosofie a teorie dějin z české historiografie: Je to Novotného kniha *České dějepisectví v prvním desetiletí republiky* (1929). Nejenže Novotný nemohl z oboru teorie dějin žádnou českou práci zaznamenat, ale nenajdeme tam ani nejmenšího stesku, že tento obor leží u nás ladem. Charakteristický je Novotného způsob oceňování jednotlivých prací českých historiků. Nebylo ani možno, aby za deset let naší historické produkce se neobjevily některé práce, kde jsou aspoň příležitostně náběhy k vybočení ze staré koleje historických schémat, ale tato stránka vědeckého pokroku Novotnému uchází úplně. Mám za to, že nekřivdím našemu dějepisectví, vytýkám-li mu úplnou anestézii k chybám proti teorii historického poznání. Spáchá-li náš historik chybu proti technické metodě, je to přestupek, který se neodpouští. Pronese-li však historik výrok, jenž je hříchem

proti základním pojmům historické logiky, zůstane nepovšimnut, lépe řečeno, poklesek se necítí. Jako příklad uvádím citát z Bidlových *Dějin Slovanstva*. Bidlo píše:

„Nedostižným ideálem, ale zároveň nezbytným požadavkem, který dlužno klást filosofii dějin, je, aby na základě výtěžku dosavadního bádání odborného dovedla podaný obsah, smysl, hodnotu, směr a cíl dějin vyjádřit jednou větou nebo formulí, asi tak, jak se vyjadřují zkráceně často nesmírně složité úkoly matematické.“⁴ Už pouhé přirovnání k matematickému vzorci prozrazuje, že autor citované věty naprosto není si vědom rázu historického poznání, jak v novější době bylo zjištěno. Snad před padesáti lety, pokud nebylo prací Diltheyových, Simmelových, Windelbandových, Rickertových, Weberových, bylo možno něco podobného napsat. Dnes však tvrzení, že nezbytným poznatkem filosofie dějin je vyjádření dějepisného procesu jednou formulí, je prosté neporozumění tomu, co je historická minulost a jak se tvoří. Zároveň tu máme příklad, kam vede přezírání teoretických otázek v naší historiografii. Při veškerém totiž zdůrazňování, že jde o zjištění historické pravdy, skutečnosti atd., naši historikové a historikové vůbec nemohou se zdržet, aby nehodnotili a nehledali souvislost, hlubší smysl událostí. A v takových okamžicích objevují se stinné následky názoru, že stačí historikovi k práci přirozené nadání, znalost pomocných věd, „nestranná interpretace“ pramenů. Požadavky moderní historie, zejména jde-li o historické pojetí v dílech syntetických, jsou větší. Kdysi odborní historici vytýkali filosofii dějin, že chce budovat historické zákony bez znalosti minulosti. Výtka byla oprávněná. Dnes se obrací teorie poznání k empirickým historikům a tvrdí, že k opravdu vědecké práci nestačí znalost paleografie a jiných pomocných věd, umožňujících seznámit se s prameny. *Znalost minulosti není jen znalost pramenů, nýbrž také znalost toho, jak se obraz minulosti tvoří.* Jako každá věda pracuje i historie se zásobou pojmů své doby. Jejich vznik musí být historikovi jasný. Je konec „gnoseologické nevinnosti“, se kterou dějepisci přistupovali k své práci.

II

Dějepisec a přítomnost

Goll vytkl staré filosofii dějin, že mění, co se měnit nedá – minulost. Mění ji proto, aby ji vtlačila do svého schématu. Ale co je *minulost*, o tom Goll se nezmiňuje. Předpokládá, že to každý ví. O něco výše cituje slova Rankova o úkolu historie. Historik má ukázat, jak věc byla (wie es eigentlich gewesen ist). Tuto devízu dějepisci nesčetněkrát opakovali a na ni před

čtenářem přísahali v předmluvách svých prací. Také v české historiografii se často historikové dovolávají Ranka.

Zjistí, jak se věci zběhly! Je to postoj na pohled střízlivý, kritický. Ale které věci z minulosti historik má zjišťovat? Také na to dal Ranke odpověď: Historik má zkoumat hlavní a politické události (Haupt- und Staatsaktionen). Tato odpověď mohla uspokojit v době, kdy zájem o dějiny politicko-diplomatické stál v popředí, kdy se politické dějiny téměř kryly s pojmem dějepisu vůbec. Ale od doby, kdy Ranke razil své heslo (1824), uplynulo století.⁵ Za tu dobu silně vzrostl zájem o jiné jevy minulosti. Nejen politické, nýbrž i sociální zjevy ukázaly se důležité, ba důležitější než události politické, diplomatické a vojenské. Hned přitom třeba poznamenat, že tento zájem o jiné stránky minulosti nepozměnil se, lépe řečeno, nerozšířil se náhodně, nýbrž vyrostl v době, jež zrodila tendence a ideály překračující hranice státu. Ostatně tak to bylo i s Rankovou představou dějepisu. Formulace Rankova je odrazem jeho doby. Představa dějepisu jako historie politické je plodem osvícenského a absolutistického státu. Je dítětem hodnotícího principu té doby. Ve středověku by byl Ranke jistě neřekl, že hlavním předmětem bádání historikova jsou státní akce. V době církevního univerzalizmu odpověď by zněla: hlavním předmětem historikovým jsou věci církevní, náboženské. Již tedy okolnost, že historikovi jednou hlavní věcí byla církev, podruhé stát, v naší době lidská společnost vůbec, napovídá, že historik se nemůže spokojit s větou Gollovou: Co se nemění – je právě minulost. Vždyť historik nemá co činit s minulostí jako celkem, nýbrž jen s určitými výseky. Goll má pravdu, že historik nesmí minulost měnit. Minulost však je nekonečný proud nekonečně četných a nekonečně mnohotvárných zjevů. „Bez konce,“ praví Max Weber, „valí se tok nezměřitelného dění věčnosti vstříc. Vždy nové a jinak zbarvené tvoří se kulturní problémy, jež hýbají lidmi, přitom plynulým zůstává okruh toho, co z onoho vždy stejně nekonečného veletoku individuálních jevů má pro nás smysl a význam, tj. stává se individuem historickým. Mění se myšlenkové vztahy, pod jejichž zorným úhlem je pozorováno a vědecky chápáno. Výchozí kulturních věd zůstanou měnlivá do nekonečné budoucnosti, pokud čínské strnutí duševního života neodvykne lidstvo klást nové otázky vždy stejně nevyčerpatelnému životu.“⁶ Nekonečnost jevu tedy je a musí být zjednodušena výběrem. V přírodních vědách se to děje tím způsobem, že se množství jevů individuálních shrnuje v pojmy obecné. V tom tkví také přední úkol věd přírodních. V historii jde o výběr individuálních jevů, při kterém rozhoduje vztah k hodnotícím ideám, to jest náš postřeh se obrací na zjevy, jež mají cenu či význam z hlediska uznávaných kulturních hodnot. Takto poznány pochod vzniku představy minulosti zatlačil metodolo-

gický naturalismus, jenž hromaděním faktů domníval se rekonstruovat minulost, „jak byla“.

Goll (máme vždy na mysli citovanou práci), bráně historii proti mínění, že práce historická je snadná, praví: Má se nezřídká za to, že čeho předem (k historické práci) je třeba, je pilnost. A je-li látky hojně sneseno, že pak již stačí kompilace (*Sebr. spisy I*, 16). Goll namítá, že je třeba verifikace fakt pomocí kritiky, jež zkoumá stavivo, kterým se má budovat. Pravidla této kritiky, pokračuje Goll, jsou jednoduchá a snadná. Tak jednoduchá a snadná, že historikové ani za nutné neuznávali o nějakou všestrannou teorii historické kritiky se postarat, obmezující se na jednotlivé otázky a pojednávající o nich příležitostně (*Sebr. spisy I*, 16). Jestliže se výše uvedený Gollův názor na filosofii dějin ukázal jakýmsi anatématem, jež umožňovalo jeho žákům bezstarostně, ba s despektem pohlížet na pokusy o teorii dějin, jeho výrok o jednoduchosti a snadnosti historické kritiky vyjadřuje názor českého dějepisce na historickou práci. Nechci tím říci, že jmenovaná formulace Gollova má přímo na svědomí fakt, že se u nás necítila potřeba teoretické metodologie. Vždyť také v jiných knihách o dějepisném řemesle, např. ve francouzské příručce Langloise a Seignobose, mluví se o historické metodě s podobnou nevážností. Vyjadřuje však pravý stav věcí u nás. Naši historikové obmezují se na technickou metodu. Nazírání na minulost se většinou učili a učí nikoli z teoretických učebnic, nýbrž přímo na starších dílech historických. Okoukávají starším mistrům, jak se historická práce dělá. Posledním výrazem tohoto hlediska je námitka Pekařova proti zdůrazněnému mnou požadavku teorie historického poznání: Palacký neznal teorii revoluce, a přece soudil dobře.⁷ Tak vykládaný úspěch díla Palackého je nedostatečný. Je pravda, že v historickém oboru záleží na nadání. O historikovi platí skoro totéž, co o básníkovi: *historicus nascitur*.⁸ Ale největší nadání nestačí, nepřistoupí-li k tomu znalost teoretická, byl někdy skrytá ve vzdělání povšechném. To právě byl případ Palackého. Měl veliké vzdělání povšechné, zejména byl úctyhodně zběhlý ve filosofii. Tato erudice se uplatnila v jeho díle. Rezignace na znalost teorie dějin při technické práci – kritice a interpretaci pramenů – se nepozoruje, ale pocítí se ihned, jakmile náš historik od svého zjišťování, jak se to stalo, postoupí k pojetí dějin a má pronést hlubší soud o dějinách, když má historické události hodnotit, popřípadě vytknout jejich smysl. Tu začnou se objevovat slabiny. Prozradí je neujasněnost pojmů. Oč jde, myslím, bude lépe objasnit na konkrétním případě: *na sporu o názor na bitvu u Lipan*.

Přednedávnm odmítl jsem tezi profesorů Pekaře a Chaloupeckého: „Lipany nejsou politováníhodnou tragédií, ale očistným žezem, jenž dalšímu neštěstí učinil konec.“⁹ Zdůraznil jsem, že tento názor není jen výsledkem

lepší znalosti historické skutečnosti (popřípadě historických pramenů), nýbrž že se tu uplatnila hodnotící idea, kterou událost změřili jmenovaní dějepisci. Tato hodnotící idea byla jiná, než měl František Palacký. Odtud ty rozdíly. Že tomu tak bylo, napovídá již to, že k témuž názoru dávno přišli lidé, kteří neznali „skutečnost“ doby husitské tak dobře jako profesor Pekař, ba dokonce mnohem méně než František Palacký (historikové věrně katoličtí). Vidíme-li, že tato kategorie historiků se shoduje s profesorem Pekařem také v názoru na mnohé jiné zjevy dějinné, zesiluje se tím dohad, že to nebyly prameny (historická svědectví), jež profesora Pekaře vedly k shora uvedenému hodnocení Lipan, nýbrž hodnotící měřítko, jímž minulost soudí. Profesor Pekař setrval na svém a na obranu svého hlediska uvedl „mluvu“ současných pramenů. Třeba ji citovat doslovně. Profesor Pekař píše:

„Táži se znovu: četl Slavík vůbec mou knihu? Nebyl by poznal, kdyby ji byl četl, že k této 'protireformační filosofii', k jejímu (nejednou strannému) přesvědčení, že tábor je neštěstí a zhouba země, byl by se znal Jakoubek stejně jako Chelčický, Příbram jako Vavřinec z Březové, Mladenovic jako Křišťan z Prachatic, přátelé kdysi Husovi? Nečetl by, jak dobře husitský a dobře český vrstevník tábora líčí s radostí den velikého lipanského vítězství, kde byla zničena 'ta rota lotrovská'? Není mu známo, že tam v zabíjení táborů měl účast mladý Jiří z Poděbrad, týž, jenž později opanoval tábor a vrhl do žaláře přední duchovní náčelníky jeho? Nebyl by nalezl vedle skrovných slov soustrasti s koncem statečných bojovníků projevy radosti z lipanského vítězství, nad 'lotry a zhoubcí země' i v národní kronice *Starých letopisů z doby husitské*? Nebyl by se přesvědčil, že ještě rozhodněji protitáborské je i stanovisko ostatní doby předbělohorské? Vítala-li katolická protireformace opravdu den lipanského vítězství, dala pouze výraz názoru, jenž ve velké většině českého kališnického i luteránského národa byl běžný a obecně uznaný po celá dvě předchozí století. Ostatek ani Palacký, jehož se Slavík stále dovolává (neznaje ho), nedal by mu ve smyslu jeho za pravdu. Palacký dobře ví, že táboři a sirotci byli před Lipany 'obecným národa míněním' považováni za zřejmé škůdce i nepřátele zemské (jsou ta slova tak daleko od 'hlízy' Chaloupeckého?).“¹⁰

Jak patrně, Pekař se dovolává svědectví současníků podle Rankova pokynu: vezmi svědectví lidí, kteří události byli nejbližší. Postup zdánlivě bezvadný, a přece jen tají metodický omyl. Správný byl by, kdyby šlo o otázku, *jak současníci soudili o bitvě lipanské*. Kdyby někdo tvrdil, že současníci nad výsledkem bitvy truchlili, profesor Pekař může vyvrátit jeho tvrzení doklady, že mnozí lidé s radostí uvítali záhubu „lotrů táborských“. Ale o to spor nebyl, ani o to, jak soudili někteří spisovatelé dvě stě let po Lipa-

nech, nýbrž o to, jak se máme dívat na lipanskou bitvu *dnas*. Pekař a jiní naši empiričtí historikové mi namítnou, že tu jediná cesta je - jít „ad fontes“, zkoumat věc z pramenů současných. Ale zde právě začíná historicko-noetická falace. Je dokonalým omylem se domnívat, že *význam* události stanovím svědectvím současníků. V případě našem jde o *hodnocení*, o soud nad těmi, kdo byli poraženi, nikoli o nějaký fyzický zjev, jakým byla bitva sama. Historik dovolává se a musí dovolávat svědectví účastníků a současníků, chceli vylíčit průběh bitvy, příčiny, proč došlo k boji obou stran, city a dojmy, jaké vzbudila u současníků, ale nemůže jejich úsudky o bitvě hodnotit dějinný význam bitvy. Vše, co Pekař uvádí ve prospěch své teze, jsou jen subjektivní soudy současníků, kteří událost měřili určitými hledisky.

Tím se vracíme k citované shora větě Weberově: *Východiska kulturních věd zůstanou měnlivá do nekonečné budoucnosti*. Jinými slovy: historické poznání je vždy poznání pod určitým zorným úhlem. Snad to můžeme objasnit také tím, řekneme-li, že se mýlí historici, domnívají-li se, že o některých obdobích dějin nebude už možno nic nového říci, poněvadž není naděje, že se najdou nové prameny pro onu dobu. Pravda je, že postupem kultury vyrůstají nové kulturní ideje, a tím nové historické zájmy. Tím se stane, že v témž množství historického materiálu bude možno postřehnout nové zjevy. Tomu ovšem, kdo je v zajetí naturalistické představy minulosti, zdají se tyto základní noetické pravdy čirým vědeckým anarchismem, ba nihilismem, činícím historii nemožnou. Vpravdě však se nacházejí v situaci těch učených lidí, kteří se vzpírali objevu Kopernikovu v astronomii a Kantovu ve filosofii.

Kdyby tedy profesor Pekař uvedl stokrát, ba tisíckrát více současných soudů (opakuji: soudů!) o lipanské bitvě, všechny budou mít tu nevýhodu, že neznají další řetěz historického vývoje. Souvislost s dalším vývojem odkryla určité rysy události, jež současníci nemohli postřehnout ani chápat. Kromě toho velká pasíva revoluce jsou během času vyvážena aktivy, jež vyrostla z kladných výsledků revoluce. Třeba tedy rozlišovat zprávy současníků o událostech a hodnotící soudy o nich. Pro události, jak se zběhly, jsou nám zpravodaji ti, kdo události zažili a zachránili před zapomenutím. V tom je výhoda jejich autopsie nebo blízkosti k událostem. Současníci však naprosto nejsou s to, aby napsali potomním generacím, jak o událostech mají soudit. Mají-li současníci výhodu autopsie, potomci mají k dobru to, že znají souvislost s následujícím vývojem. Ostatně je známá nechuť našich historiků k pracím, jež se zabývají historií nedávno minulou. Říkají, že to není historie, nýbrž publicistika nebo žurnalistika. Historik prý potřebuje „odstup od událostí“. Zde kupodivu dobře cítí, jak těžko lze soudit o událostech právě minulých. Upírají právo psát o blízké

minulosti v době, kdy se nesrovnale více ví o lidském vývoji, než věděli ve středověku. Ale co se upírá dnešním historikům k zachycení událostí daleko lépe vyzbrojeným, profesor Pekař přiznává současníkům bitvy lipanské. Jejich soudy mají být pro posuzování lipanské bitvy směrodatné. Opakuji: není to možné, ježto současníci neznali souvislost s dalším vývojem a neměli hodnotící ideje, jež máme dnes.¹¹

Že současníci nemohou dát nějaký vyčerpávající úsudek o události, vyplývá ze samé podstaty toho, čemu říkáme historický jev. Bylo řečeno, že minulost je nekonečný proud dění (nad tuto básnickou definici se s našimi vyjadřovacími prostředky nedostaneme). Z tohoto proudu člověk zachycuje nepatrnou část. Je to výběr, při němž hraje roli zájem (o tomto termínu bude řeč níže) vyplývající z hodnotících idejí. Ale ani ten nejmenší úsek z proudu světového dění nelze v jeho plnosti zachytit a vypsát. Nejmenší částka skutečnosti má nekonečné množství rysů. Nejen to, že každý jev je svázán nekonečným množstvím nití s jinými jevy, ale každý jev sám o sobě (kdyby bylo možno jej izolovat jako prvek v chemii) má nekonečné množství stránek. Domyšlení tohoto stavu věcí ukazuje, v jakém klamu jsou dějepisci, domnívají-li se, že jejich obraz minulosti je ryzím plodem svědectví kriticky přijímaných a vykládaných pramenů. Na druhé straně, kdo si je vědom tohoto rázu historického poznání, toho nemohou uvést v nejistotu výroky, jež nedávno jsme slyšeli: Hus byl středověký člověk, husitství středověk prodloužilo, aureola husitství byla falešná atd. Lze lehkou ukázkou na omyl, tvrdí-li kdo, že takové výroky jsou výsledkem lepší znalosti pramenů. Je to pouze plod hodnocení jiným měřítkem (konzervativním). Hodnota historických zjevů není obsažena ve faktu jako cukr v ovoci, ale je produktem určité kultury. Eskymák nemůže ocenit založení akademie věd.

Neuvědomění si nevyčerpatelnosti rysů takzvaných historických jevů a myšlenkového pochodu, jak si člověk tvoří obraz minulosti, vedlo nejednou ke komickým scénám v diskusích dějepisců. Vytкну zde případ nejpoučnější. Masaryk v *České otázce* napsal: Musím v minulosti najít, co hledám. Profesor Pekař v polemice proti Masarykově české filosofii, vyvraceje Masarykův metodologický postup, měl za to, že chytil Masaryka in flagranti. Ale už formulace Masarykova mohla být Pekařovi výstrahou, aby nepřijímal výrok Masarykův tak naivně naturalisticky a nevolal na čtenáře: Hledte, Masaryk sám přiznává, jak postupuje. Udělá si schéma a do toho vtačí minulost. Co se mu hodí, přijme. Co se mu nehodí, prostě ignoruje.¹² Před laickým světem a většinou našich historiků, sdílejících nefilosofickou představu minulosti, byl Masaryk v těžké pozici. Měl proti sobě pověru, že obraz minulosti se tvoří jen podle svědectví pramenů. Měl proti

sobě nefilosofické pojetí toho, co je historický fakt. Měl proti sobě představu, že historik nesmí si schéma tvořit, ačkoli každý historik, přistupuje-li k práci, schéma má a mít musí. Ostatně bojím se, že ani dnes někteří koryfeje naší historické vědy nepostřehli noetickou falaci Pekařovy argumentace proti Masarykově metodologii.

V Pekařově výkladu významu lipanské bitvy najdeme ještě příklady jiných metodologických omylů. Je to jeho polemika proti tezi, že u Lipan nebyla poražena demokracie, lépe řečeno, proti dnešnímu kultu této bitvy, poněvadž tam byla poražena demokracie.

Uvedu opět doslovně Pekařův výklad:

„O tábořské či husitské demokracii můžeme mluvit jen v tom smyslu, že svobodná obec národní, páni, rytíři a města, vládla po léta sobě a zemi svobodně, bez krále; v tom smyslu 'demokratické' byly všechny strany zastupující třídy svobodné, v tom smyslu stála u *Lipan demokracie proti demokracii*. První a hlavní 'demokracií' země v tom smyslu byla zajisté obec pražská, a ta stála u Lipan v šiku vítězů; i polní vojska tábořská a sirotčí byla jen výkonným orgánem svobodných měst svých stran. Můžeme také, jak jsem ve své knize vyložil, mluvit právem o demokracii nebo revoluční demokracii v městech svobodných té doby, ač ovšem ještě nikoli v našem smyslu slova. Palacký správně, mluvě o době před Lipany, staví na scénu 'demokratickou' stranu městskou, ví, že u Lipan byl poražen svaz městských obcí radikální strany tábořské a sirotčí. Tutéž myšlenku rozvíjel jsem před lety v přednášce v Historickém klubu, o níž se Slavík zmiňuje. Vykládal jsem, že u Lipan byla poražena česká radikální buržoazie, ne však demokracie v našem slova smyslu. Slavík píše, že tenkrát tomu věřil; dnes již nikoli. Lituji opravdu, že nevěří mi již ani v tom, v čem shoduji se s Palackým, který mu ještě je autoritou (jehož však zná pohříchu málo). Ale případ, v němž lze zároveň v téže myšlence dovolávat se Palackého i protestovat proti němu, je poučný pro poznání, jaký zmatek vneslo do naší veřejnosti Palackého kolísavé a odporující si užívání slova 'demokracie', nebo jinak řečeno, zaměňování přepokládané staroslovanské demokracie s rozsáhlou autonomií a politickou mocí královských měst, jež u nás založil německý soused, týž nebezpečný soused, který podle mínění Palackého vnesl k nám zhoubný feudalismus, aby jím u Lipan potřel květ staroslovanské demokracie. Tuším, že i to zabočení z cesty bude vítáno čtenáři. Vrátime-li se k jádru sporu, můžeme uzavřít, že Slavík ví, jak jsme poznali (nebo že ví nyní lépe z mého výkladu), jak to s tím tábořským demokratismem bylo doopravdy. Není pochyby, že i druhá teze (domnělé) Pekařovy filosofie srovnává se s pravdou.“¹³

Pozornému čtenáři nemůže především uniknout, že profesor Pekař, tře-

bas jeho výklad se obrací výhradně proti tomu, aby se do táborství a husitství vůbec nepromítal anachronický „demokratismus v našem smyslu“, nikde nevyložil čtenáři, co tím demokratismem rozumí. Z toho, co vykládá ve své knize o Žižkovi (v kapitole *O sociálním obsahu táborství*), je patrné, že myslí na moderní heslo demokratické rovnosti (politické a sociální), vedle toho pak na vulgární definici, jež vzniká překladem slova: demokracie = vláda lidu. Profesor Pekař se domnívá, že potřel tezi o demokratismu v táborství, dokázal-li na základě pramenů, že tenkrát nebylo rovnosti, že mezi tábory bylo zachováno feudální rozvrstvení, že táboři sami byli vrchností sedlákům atd. Zde však se dopouští dvou logických chyb, známých z učení o sofizmatech. Především profesor Pekař přiřkl těm, kdo mluví o tábořském demokratismu, představu demokracie, jakou tito nemají. Ježto profesor Pekař (a Chaloupecký) obrátili se přímo proti tezi Masarykově (Tábor je náš program!), bylo přinejmenším třeba vyložit, co Masaryk demokratismem rozumí. Bylo to snadné, ježto Masaryk velmi podrobně a velmi jasně vyložil, co demokratismem míní. V knize *Rusko a Evropa* vysvětlil demokratismus protikladem proti aristokratismu. Tam mimo jiné čteme:

„Demokracie chce politicky i sociálně odstranit panování, poměr poddanství. Demokracie znamená doslova vládu lidu, ale *moderní demokracii nejde o vládu*, nýbrž o to, aby lid byl spravován lidem a pro lid – jak toto nové pojetí o hodnocení státu a společenského řádu vůbec mohlo být provedeno, to není pouze otázka moci, nýbrž obtížná otázka administrativní techniky. Od Rousseaua namáhají se filosofové a politikové problémem přímé a nepřímé vlády a správy. Rousseau sám pochopil, že při rostoucím počtu obyvatelstva, při složitosti poměru a nestejnosti poměrů vnějších přímá vláda lidu v pravém smyslu slova je nemožná; Rousseau prohlásil pravou demokracii za ústavu pro bohy – prakticky je dosud dosažená rovnost skutečně ještě snesitelnou mírou nerovnosti. Tak jako aristokratický monarchismus v praxi byl vždy oligarchií – *problém je, aby demokratická oligarchie nezvrhla se v aristokratický hierarchismus*. Demokratická organizace společnosti chce být v podstatě materialistickou federací společenských organizací a jejich individuí.“ (*Rusko a Evropa II*, 634–635.)

Srovnáváme-li uvedený citát s tím, proti čemu polemizuje profesor Pekař, vidíme, že bojuje proti něčemu, co se netvrdí. Moderní demokracie je dosud problém, především těžká otázka administrativní techniky. Nebude tedy nikdo přenášet do táborství, co ani dnes není. Nebude tam promítat ani ty demokratické vymoženosti, jež jsou plodem posledního století, např. rovnost politickou.

Druhá falace Pekařova je zcela zjevná. Profesor Pekař argumentuje proti tábořskému demokratismu, jako za dnešních časů bojují proti sovětskému

socialismu. Vytýká se, že bolševický stát není socialistický, a nedbá se vlastního bolševického výkladu, proč svůj stát nazývají socialistickým. Nikoli proto, že jsou tam uskutečněny socialistické řády, nýbrž proto, že usiluje o vybudování socialistického státu. Podobně je s demokratismem tábořským. Mluví-li o něm, netvrdí se, že tábor uskutečnil demokratické řády, nýbrž že v táborství nacházíme opravdu demokratické prvky a snahu některé zásady demokratismu realizovat. Že takové prvky byly, ani profesor Pekař nepopírá. Zcela správně vidí demokratický krok v tom, že „svobodná obec národní, páni, rytíři a města, vládla po léta sobě a zemi svobodně, bez krále“. Ale je zase jen sofizmatem (logickým i historickým), tvrdí-li Pekař, že v tom smyslu u Lipan stála „demokracie proti demokracii“. Když už necháme stranou, že tábořská strana vykazuje demokratických rysů více, než připouští profesor Pekař (odpor proti monarchii a římské hierarchii, oproštění ve věcech dogmatických i liturgických ap.), a přidržíme se jedině toho demokratického rysu, který v husitství vytkl Pekař (vláda bez krále), vidíme, že ani v tom smyslu vítězná strana u Lipan nebyla v té době demokratická, nýbrž reakční. Toužila po restauraci starého pořádku, po smíru s králem a s církví, což halila, jako každá reakce, v příjemné heslo – v snahu o pokoj v zemi. Uskutečnila to, když zlomila u Lipan ty, kteří zásadně se tomu stavěli na odpor. Pokládám-li však republikánství a střesení římské teokracie za krok k demokratismu, nemůže být nejmenší pochybnosti, která strana u Lipan byla demokratická, respektive kde byl skutečně prvek demokratický. K předním úkolům historie patří sledovat vývoj snah o ideály lidstva. Všechny tyto náběhy se cení především. Je-li ideálem dnešní doby demokratismus, nelze se divit, že se cení v husitství právě tyto prvky. Není to žádné znásilňování historické skutečnosti, žádné promítání do minulosti něčeho, co tam nebylo, nýbrž hodnocení ve smyslu výše vyloženém.

Ale v okamžiku, kdy dokážete, že v táborství byly náběhy k demokratismu, jež ceníme, namítne se, že Lipany byly očištěným řezem, jež zabránil zemi od „většího neštěstí“. Když opět necháme stranou pravdivost této teze, je jasno, co znamená tato námitka. Je to hodnocení jinou ideou, měřítkem nacionálním či domněle nacionálním. Tím se však dostáváme k věci pro přítomnost důležité. Věnujeme jí níže zvláštní kapitolu. Zde nám šlo o dokázání mylnosti názoru, že historická pravda se pozná, nechají-li se pouze mluvit prameny, a kam dojde historik, operuje-li s neujasněnými pojmy.

Kam vede neujasnění pojmu demokracie, ukáží na případě z historiografie německé. V Německu donedávna krajní romantické a nacionální křídlo představoval *Georg von Below*, plodný a v mladších letech velmi důvtipný německý historik. Svými názory, zejména skrývanou nechutí k de-

mokracii, má mnoho společného s profesorem Pekařem. S ním společně má i to, že se hlásí k Leopoldovi Rankovi jako ideálu historika. Je ovšem pikantní, že Below se dívá na Ranka jinak než naši historikové Gollovy školy. Nepokládá Ranka za historika, jenž by obraz minulosti tvořil pouze na základě „mluvy pramenů“.¹⁴

Below přijímá učení Weberovo o hodnotících ideách (níže ovšem uvidíme, že jen potud, pokud se mu to hodí) a obšírněji dokazuje, že historik tím správněji může postihnout minulost, čím univerzálnější je jeho vzdělání. Řekl jsem však již, že Below je vášnivý odpůrce demokratismu a socialismu. Tato vášnivost mu brání, aby si ujasnil příslušné pojmy. Následkem toho je, že jeho teoretická díla o německé historiografii mění se rázem v pamflet, kde Below mluví o demokracii. Marně byste hledali u Belowa nějaký výklad, co je demokracie a demokratismus. Nepokouší se o to. Úplně pohlcen myšlenkou, že demokracie přivedla Německo k pohromě, že demokratický internacionalismus znamená rozklad státu a nebezpečí pro národ, ohání se citáty, jež svědčí, jak konzervativní antipatie svedla ho k tomu, že si nezjednal nejnütnější znalost pojmů. Below např. cituje výrok švýcarského právníka Bachofena: „Ich hasse die Demokratie, weil ich die Freiheit liebe.“¹⁵ Cituje Mommsenův výrok proti všeobecnému hlasovacímu právu, jež „veleceňného jednotlivce vydává všanc bezcennému plebejci“. Netuší při tom, jak nehistorické jsou tyto výroky, zcela obdobné výroky, jež byly v 18. století uváděny proti odstranění feudalismu a zrušení poddanství sedláků. Tenkrát však myšlenka vývoje v historii byla v plenkách, nebyly známy veliké plody demokratického snažení v 19. století. Může-li se historik s antipatií ještě dnes zapomenout a neopatřit si základní znalost toho, co odmítá, máme tu názorný příklad, jak mylná je představa, že historik své soudy tvoří jen na základě toho, co našel v pramenech.

III

Idea demokratismu a nacionalismu v dějepisectví

Jako jinde i zde nám může být východiskem konkrétní teze předního českého historika. V diskusi *O nový názor na české dějiny* profesor Pekař napsal: „Husův význam tkví nepochybně více na poli mravním než rozumovém. Ale i tu jde o to, není-li v tom spíš hrdinou středověku než novověku.“ (J. Pekař, *Smysl českých dějin. O nový názor na české dějiny*, s.27.) Citovaná věta je závěrem vývodů, které také nutno uvést doslova, aby bylo možno demonstrovat metodologické omyly tam obsažené. Pekař píše:

„Středověkost husitství záleží v tom, že je plodem středověkého myšlení a cítění z 13. až 14. století, projevem, výrazem, dílem gotického středo-

věku (bude správnější a srozumitelnější, budeme-li mluvit o gotickém středověku než o středověku vůbec), že ve svých skvělých i stinných stránkách, duchem, povahou, metodou je vtělením a obrazem toho tvárného principu životního, jemuž říkáme gotika. Musil bych popsat několik sloupců, abych skutečnost toho gotického zrození a gotické duše husitství dolíčil dopodrobna. Spokojme se odkazem na kalich, nejproslulejší a nejznámější symbol husitství. Jaký je původ jeho? Je to dílo mystického zanícení doby gotické, jež v zázraku transsubstanciacie spatřovala živěji než kdykoli předtím nejpodivuhodnější a nejsvětější kus katolické víry a jež u nás, na české půdě, ve své horoucí touze po tělesném spojení s Kristem nespokojila se častým přijímáním svátosti, ale zapálila se myšlenkou, že i laik musí přijímat svátost celou stejně jako kněz, že k spasení je nezbytné, aby se spojil s Bohem nejen ve formě těla jeho, ale i krve Páně. Veliký svátek Božího těla dala doba katolická křesťanstvu v letech panování Přemysla Otakara II.; naši husité chtěli více, svátek svátků, Božího těla i krve jeho. Pověděl jsem již jednou, že v tom (i jinde) se zračí 'nadkatolická' povaha husitství. Tu, jak pověděno, jde o formy a touhy nové zbožnosti, gotické, mystikou živene; druhou pak tvář této nové zbožnosti postihujeme mnohánásob v husitství radikálním, z něhož vyšlo táborství a bratrství, v tom, jež chtějí napodobovat prvotní křesťany z dob apoštolských, žije duchem sv. Františka z Assisi a následovníků a duchovních příbuzných jeho, velebí pokoru, chudobu a utrpení, zamítá učenost univerzitní a pýchu rozumovou, krásu i umění, blahobyť světský i s jeho řády a ústavami (vše to je beztoho dílem ďáblovým), aby štěstí křesťana nalezlo jen v asketickém životě chudáca, žijícího duchovně božím slovem bible. Tu všude, v tom mnišském názoru na svět, v tom pohrdavém postoji k jeho radostem, krásám a pýchám, v němž ozývá se již protest proti zesvětštění církve a rodí se kacífství všeho druhu, jde o duchovní dílo středověku, mystikou až blouznivé podoby nabyví. Skutečnost, že čeští bratři, nejvyšší a nejdůslednější zastánci těchto myšlenek, nesou ideál i praxi jejich daleko do dob pozdějších, nenasvědčuje mínění Slavíkova, že je ohromný rozdíl mezi hesly, jež revoluci vznítily, a konečnými výsledky - nový poměr člověka k vnějšmu světu, ten zvrát, jenž je charakteristickým přelomem středověkého a novověkého (lépe renesančního) myšlení, nastává v jednotě teprve ke konci 15. století. Kdyby vše to Slavík věděl nebo uvážil, byl by sotva napsal, že věta o ryzí středověkosti husitství je 'vědeckým nesmyslem'.“¹⁶

Už ze stanoviska empirického historika bylo by možno leccos namítat proti Pekařovu výkladu husitské středověkosti. Je např. povážlivé, co vykládá o původu husitského kalicha. Není to jen dílo mystického zanícení doby, ale především - jako mnoho jiného v husitství - logický důsledek refor-